

Tepak Sirih: Budaya dan Seni Melayu

oleh

ROS MAHWATI AHMAD ZAKARIA, NIK HASSAN SHUHAIMI NIK ABDUL
RAHMAN, ZULISKANDAR RAMLI, NORLELATWY BINTI HARON dan
MOHD ROHAIZAT ABDUL WAHAB*

Abstrak

Tepak sirih merupakan salah satu peralatan yang bukan sahaja cantik malah penting dalam kehidupan dan adat resam masyarakat Melayu. Ia merupakan satu objek budaya yang semakin lupus ditelan zaman dan pemakaiannya di majlis-majlis atau upacara rasmi dipandang remeh sebagai pembuka majlis. Hakikatnya tepak sirih telah diletakkan oleh masyarakat Melayu di zaman dahulu sebagai barangan pusaka dan warisan yang bukan sahaja penting kepada inidividu malah kepada masyarakat Melayu. Dari istana sehingga ke rumah rakyat jelata ia dianggap sebagai satu kemestian yang mencerminkan kemesraan, kesopanan dan susun lapis masyarakat Melayu dalam menjalani kehidupan harian mereka. Ketelitian dan kehalusan seni pembuatan bekas tepak sirih mencerminkan status yang dimiliki oleh objek budaya ini.

Kata kunci: tepak sirih, Melayu, objek budaya, adat resam, seni.

Pengenalan

Sirih amat sinonim dalam kehidupan masyarakat Melayu di Semenanjung.

* Institut Alam dan Tamadun Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia

Sirih atau nama saintifiknya *Piper betel* ialah sejenis tanaman yang biasa ditemui di rumah kediaman masyarakat Melayu di kawasan kampung. Sirih merupakan tumbuhan menjalar yang mempunyai daun, buah dan bunga. Dari tumbuhan sirih ini, daunnya yang mempunyai banyak kegunaan dalam kehidupan masyarakat Melayu terutamanya dalam adat dan budaya. Daunnya mempunyai bentuk yang bujur dan tirus di satu bahagian serta ia mempunyai urat daun yang selari. Selain mempunyai pelbagai khasiat perubatan, daun sirih mempunyai kedudukan yang istimewa dalam budaya dan seni Melayu sehingga ia mempunyai sebuah bekas khas yang dicipta bagi tujuan penyimpanan dan untuk digunakan terutamanya dalam majlis-majlis atau upacara penting masyarakat Melayu seperti majlis perkahwinan. Di dalam sesebuah majlis perkahwinan sirih digunakan sebagai lambang simbolik permulaan perkenalan atau pembuka bicara seperti sirih junjung dan tepak sirih. Dengan keistimewaan dan kedudukan ini, masyarakat Melayu telah menyediakan satu bekas khas yang dihasilkan bersesuaian dengan fungsi dan kegunaannya di dalam budaya Melayu terutamanya dalam memperlihatkan kemesraan dan keramahan masyarakat Melayu tetapi malangnya kebanyakan adat yang melibatkan penggunaan bekas sirih ini telah hampir dilupakan kerana ia mungkin dilihat sebagai tidak relevan dengan cara hidup masyarakat moden di zaman ini yang serba ringkas dan mudah. Kedudukan tepak sirih di dalam seni dan budaya kan disingkap di dalam kertas ini bagi meletakkan semula tepak sirih di tempatnya semula di dalam kehidupan masyarakat Melayu seperti yang telah ditetapkan oleh generasi Melayu terdahulu seperti yang ditekan dalam pepatah Melayu, "*biar mati anak jangan mati adat*".

Bekas sirih dalam sastera dan budaya Melayu

Terdapat pelbagai bentuk bekas sirih yang digunakan oleh Melayu. Puan dan tepak sirih merupakan nama yang dikaitkan dengan bekas sirih namun puan agak jarang digunakan oleh generasi hari ini berbanding tepak yang juga semakin kurang penggunaannya. Namun begitu terdapat beberapa nama yang digunakan bagi sesuatu jenis bekas sirih. Menurut kamus dewan edisi keempat, nama puan digunakan ketika merujuk kepada tempat sirih yang diperbuat daripada emas atau perak manakala tepak pula merujuk kepada sejenis kotak kecil yang digunakan untuk menyimpan sirih. Nama yang ketiga ialah jorong yang merujuk kepada tempat atau bekas sirih yang berbentuk bulat panjang yang diperbuat daripada emas dan perak.

Puan yang menjadi tempat menyimpan sirih mempunyai beberapa peranan penting dalam adat istiadat masyarakat Melayu sama ada di dalam golongan diraja mahupun di dalam golongan rakyat jelata yang kini kian hilang ditelan zaman. Bekas sirih bukan sahaja penting malah terdapat juga cara mengendalikan puan di dalam sesuatu upacara rasmi terutamanya yang berkaitan dengan istiadat istana seperti berikut:

Yang pertama, bekas sirih berfungsi sebagai salah satu alat kebesaran diraja Melayu. Di dalam beberapa manuskrip Melayu seperti Sejarah Melayu, Tuhfat Al-Nafis, Sejarah Hikayat Aceh, Hikayat Patani dan Hikayat Hang Tuah ada menerangkan tentang tatacara dan penggunaan puan di kalangan keluarga diraja seperti di bawah:

*"Adapun segala perkakas raja, seperti ketur dan kendi, kipas dan barang sebagainya diselang-selang duduknya; melainkan **puan** dan pedang dikelekan kiri dan kanan; pedang kerajaan itu, laksamana atau Seri Bija Diraja memikul pedang itu."*

(Sejarah Melayu)

*"dengan perhiasannya menyandang tetampan kekuningan; dan pada sepangkat pancapersada itu segala anak menteri dan anak dara-dara duduk mengadap dengan perhiasan memegang **puan** dan kendi yang bertatahkan ratna maknikam; dan sepangkat lagi pancapersada itu segala anak raja-raja memikul pedang yang keemasan mengadap dengan perhiasan, dan pada sepangkat"*

(Hikayat Hang Tuah)

*"Maka apakala kedengaranlah bunyi genderang dan selawat itu, maka Syah Alam pun bersabda menyuruh alu-alukan dengan beberapa ratus **puan** sirih yang berperhiasan. Maka bertemulah (dengan) orang yang mengalu-ngalu itu dengan orang yang mengiringkan sultan itu."*

(Hikayat Aceh)

Dari petikan-petikan manuskrip Melayu di atas, ia menunjukkan fungsi puan sebagai salah satu regalia atau alat kebesaran diraja di samping ketur, kendi, kipas dan pedang yang dikendalikan dengan penuh tertib mengikut adat istiadat diraja Melayu. Ia juga dipegang oleh anak gadis yang dihiasi dengan perhiasan dalam salah satu majlis mengadap Sultan. Terdapat juga yang menyebut bahawa puan dipangku oleh anak-anak pertuanan yang memakai sejenis kain hiasan di atas bahu yang disebut wali atau kain tetampan. Manakala dalam petikan terakhir menunjukkan bahawa puan menjadi tanda untuk mengalu-alukan ketibaan tetamu sewaktu menyambut ketibaan mereka. Konsep ini juga digunakan di kalangan golongan rakyat biasa namun jumlah puan yang digunakan hanyalah satu berbanding jumlah puan seperti yang dinyatakan di dalam petikan Hikayat Aceh di atas di mana beberapa ratus puan disediakan bagi menyambut kedatangan seorang sultan.

Yang kedua, bekas sirih atau puan juga diberikan kepada seseorang sebelum dan selepas menjamu selera seperti yang diceritakan di dalam Hikayat Sang Bima seperti berikut:

"Maka puan permaisuri dibawa oleh Ken Bayan kepada Darma Yudana. Maka Darma Yudana pun mengambil sirih sekapur lalu dipersembahkan pula puan"

Gambar 1: Durbar raja-raja Negeri Bersekutu 1897 di Kuala Kangsar Perak. Di dalam gambar ini memperlihatkan raja-raja Melayu negeri bersekutu bergambar bersama dengan barangan kebesaran mereka. Terdapat dua buah puan yang menjadi alat kebesaran di raja yang dipangku oleh dua orang penggawa di dalam gambar ini. Arkib Negara Malaysia.

itu. Maka permaisuri mengambil **puan** raden galuh diberikan kepada Indra Jaya Kesuma maka tiada diberikan oleh raden galuh. "Itulah anakku nakal amat maka tiada diberikan puannya orang, pergilah Ken Senggit ambilkan puan anak galuh berikan kepada anakanda Indra Jaya Kesuma." Maka segera Ken Senggit mengambil **puan** raden galuh diberikannya kepada Indra Jaya Kesuma. Seketika nasi persantapan Sang Nata dan permaisuri diangkat oleh dayang-dayang di hadapan Sang Nata. Maka Sang Nata santap"

(Hikayat Sang Bima)

Dari petikan di atas juga dapat diketahui bahawa fungsi puan yang ketiga ialah sebagai barangan peribadi. Ia dibawa bersama pemiliknya dan akan diberikan kepada tetamu tidak kira sama ada mereka di kalangan ahli keluarga ataupun tidak. Di dalam petikan di atas terdapat dua buah puan, yang pertama dimiliki oleh Permaisuri dan yang kedua dimiliki oleh Raden Galoh. Hidangan sirih di dalam puan dipersembahkan kepada semua yang ada di tempat santapan diraja sebelum mereka mula menjamah makanan yang dihidangkan.

Yang keempat, puan digunakan di dalam majlis atau upacara perkahwinan Melayu sama ada dari kalangan diraja mahupun rakyat jelata. Yang membezakannya ialah bahan yang digunakan untuk membuat puan tersebut sama ada dari logam berharga mahupun tidak seperti anyaman rotan atau buluh, kayu dan sebagainya.

Di dalam Hikayat Pahang ada menyebutkan bagaimana puan yang diberi nama Sunting Gemala diarak di dalam majlis menghantar belanja perkahwinan diraja seperti berikut:

“Maka sampai masa(nya), berhimpunlah sekalian orang besar-besar, beraraklah menghantar belanja bagaimana istiadat. Adapun tabak yang diarak itu (masuk) dengan tepak dan **puan** yang bertajuk “Sunting Gemala” genap seratus; lain kepada syarat-syarat yang lain-lain. Beraraklah tiga kali keliling kota, disambut oleh Yang Maha Mulia Tengku Ampuan...”

(Hikayat Pahang)

Yang kelima, puan menjadi lambang kedudukan atau status seseorang di dalam istana Melayu tradisional. Di mana puan daripada emas bertatahkan permata pelbagai warna hanya dimiliki oleh permaisuri dan raja, manakala puan daripada suasa dimiliki oleh golongan puteri seperti yang disebut di dalam petikan Hikayat Maharaja Marakarma seperti di bawah ini:

*“Setelah sudah berdukk sekaliannya itu, maka dayang-dayang itu pun datang membawa puan yang berbagai-bagai rupa. Adalah puan mas bertatahkan permata pancawarna dan **puan** suasa seraya dihaturkan kepada hadapan majlis para puteri dan siti sekalian. Maka titah permaisuri: Hai, tuan-tuan sekaliannya itu, baiklah tuan-tuan santap sirih. Maka perputeri itu pun menyembah, maka permaisuri itu pun santap sirih pada puan mas itu dan segala para puteri itu pun santaplah sirih kepada **puan** suasa dan pada puan perak. Apabila sudah santap sirih sekalian para puteri dan isterinya segala menteri hulubalang sida bentara, maka sekaliannya itu pun menyembah permaisuri..”*

(Hikayat Maharaja Marakama)

Selain dari fungsi di atas, mungkin ramai ahli masyarakat Melayu malah sesetengah pengkaji Alam Melayu tidak mengetahui bahawa terdapat falsafah yang dikaitkan dengan puan yang menjadi alat kebesaran seseorang raja atau sesebuah negeri Melayu. Di dalam sebuah lagi manuskrip Melayu yang bertajuk Bo' Sangaji Kai yang bermaksud Catatan Kerajaan Bima merekodkan tentang empat maksud sirih puan kepada masyarakat Melayu di Tanah Bima. Sirih puan mengandungi maksud yang mendalam dan merangkumi keseluruhan aspek kehidupan masyarakat Melayu di Bima seperti agama dan sejarah asal usul keturunan Melayu di sana. Puan yang digunakan di dalam upacara ini merupakan puan khas yang telah dianggap sebagai alat kebesaran dalam kerajaan Bima. Berikut adalah petikan dari manuskrip tersebut:

“Maka syahbandar mengadakan kertas warna dan gagatar, dan orang empat dari mengadakan rotan, dan benang, dan kasumba, dan lain-lain. Adapun maksud sirih puan itu terkandung dalamnya empat perkara tanda peringatan

yang amat besar dan amat penting dalamnya. **Pertama** memuliakan hari kelahirannya di dunia penghulu kita Nabi Muhammad s.a.w. **Kedua** akan tanda peringatan mulai masuknya agama Islam di Tanah Bima dalam bulan Rabiulawal tanggal 15 dalam tahun 1050. **Ketiga** tiada boleh orang lain mengerjakan sirih puan itu, melainkan Penghulu Melayu dan bangsa-bangsa Melayu, yaitu suatu tanda yang memasukkan Islam Tanah Bima, yaitu pokoknya dari orang-orang Melayu itu. **Keempat** perkara, ketika itulah diangkat dan dimuliakan oleh rakyat Tanah Bima kepada Penghulu Melayu dan anak Melayu yang di atas usungan sirih puan sebagai keangkatan satu raja kerajaan dengan secukup alat perkakas dan bunyi-bunyian diarak oleh segala menteri hulubalang hingga istana Duli Yang Dipertuan Kita...”

(Bo' Sangaji Kai: Catatan Kerajaan Bima)

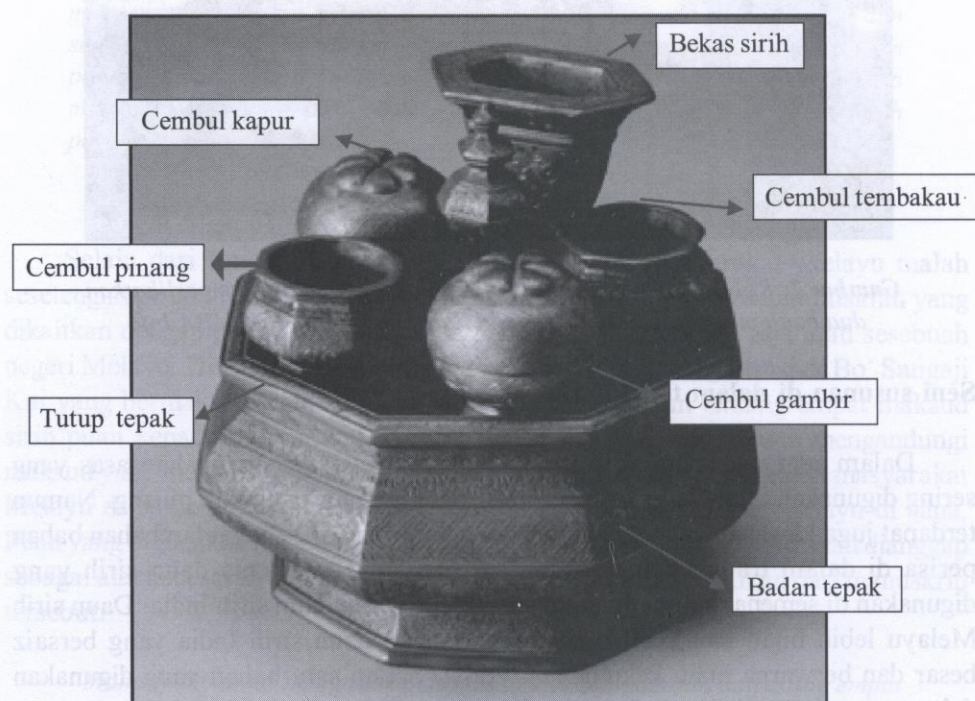

Gambar 2: Koleksi barangan pusaka kerajaan Bima yang memperlihatkan dua buah puan atau bekas sirih di dalam koleksi ini. KAHABA.Info.

Seni susunan di dalam tepak sirih

Dalam adat memakan sirih dalam budaya Melayu, bahan-bahan asas yang sering digunakan ialah daun sirih, kapur makan, gambir dan buah pinang. Namun terdapat juga kawasan yang menggunakan bunga cengkih sebagai tambahan bahan perisa di dalam tradisi pemakanan sirih. Terdapat dua jenis daun sirih yang digunakan di semenanjung iaitu daun sirih Melayu dan daun sirih India. Daun sirih Melayu lebih hijau dan kecil berbanding dengan daun sirih India yang bersaiz besar dan berwarna hijau kekuningan sedikit. Setiap satu bahan yang digunakan dalam penyediaan sirih sebelum dimakan akan disimpan di dalam bekas berbeza yang mempunyai nama dan fungsi yang khas.

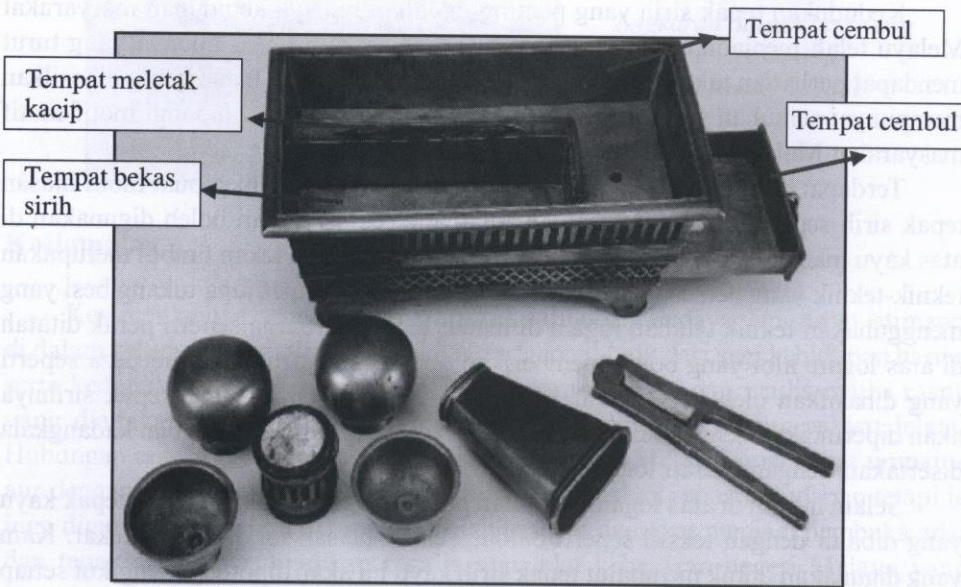
Di dalam sebuah tepak sirih atau puan, ia mempunyai tiga atau empat bekas kecil bertutup yang dipanggil cembul. Cembul digunakan untuk menyimpan kapur, gambir dan pinang secara berasingan. Ini bagi memastikan bahawa setiap satunya tidak bercampur dan berada dalam simpanan mengikut keadaan sifat semula jadi mereka seperti lembap untuk kapur dan kering untuk gambir dan buah pinang. Ini secara langsung menjamin kualiti bahan untuk jangka masa yang panjang. Secara tradisinya pinang yang digunakan tidak dihiris terlebih dahulu, ia sering disimpan di dalam bentuk asal iaitu sebiji buah pinang atau dalam bentuk pecahan-pecahan besar buah pinang yang telah dipotong. Untuk diletakkan di atas daun sirih, buah pinang perlu dihiris nipis dan di sinilah peranan sejenis pemotong yang direka khas untuk adat makan sirih dan diletakkan di dalam tepak sirih iaitu kacip. Kacip merupakan sejenis pemotong yang tajam dan mempunyai hiasan yang cantik dan unik. Bahan utama iaitu sirih pula mempunyai tempat atau bekasnya yang tersendiri yang dipanggil bekas sirih. Sirih-sirih yang disusun di dalam bekas sirih juga mempunyai aturan yang tersendiri di mana ia perlu disusun mengikut saiz dan kemudian dilipat dua dengan ekor sirih menghala ke bawah dan dimasukkan ke dalam bekas sirih. Ini secara tidak langsung akan menghasilkan gubahan daun sirih yang menarik kerana ia kelihatan tersusun dan bertingkat kerana aturan saiz daun yang berlainan. Ia juga memudahkan orang untuk mengambil daun sirih dari bekasnya.

Gambar 3: Anatomi tepak sirih Melayu. MKIM 1998.1.3804.

Terdapat penutup tepak sirih yang boleh digunakan untuk menghidangkan sirih seperti tepak sirih di atas. Jika tetamu berkunjung atau ingin digunakan, cembul, bekas sirih dan peralatan lain akan dikeluarkan dari dalam badan atau perut tepak sirih dan diletak di atas penutup yang mempunyai permukaan rata yang direka khas. Selepas tidak digunakan kesemua peralatan tadi akan disimpan semula ke dalam badan atau perut tepak sirih. Ini akan mengelakkan bahan yang tidak bertutup seperti daun sirih, tembakau dan buah pinang dari dimasuki habuk atau serangga dan sebagainya.

Namun begitu, tidak semua tepak sirih mempunyai penutup. Bagi tepak sirih yang tidak mempunyai penutup, ruang di dalamnya terbahagi kepada dua bahagian iaitu ruang untuk meletak cembul dan ruang untuk meletak daun sirih dan kacip. Sirih yang telah disusun seperti yang diterangkan di atas akan diselitkan ke ruang yang disediakan bersebelahan dengan ruang untuk cembul seperti di bawah:

Gambar 4: Tepak sirih yang tidak mempunyai penutup tetapi ia mempunyai satu bahagian simpanan di bahagian bawah yang mungkin digunakan untuk menyimpan daun sirih tambahan. MKIM 2004.13.52.

Selain daripada peralatan di atas, satu lagi jenis peralatan yang dikaitkan dengan tepak sirih ialah gobek. Tidak semua tepak sirih mempunyai gobek tetapi gobek membantu menghancurkan sirih sebelum ia dimakan terutamanya bagi golongan yang tua yang tidak mempunyai gigi. Sirih yang telah dimasukkan semua ramuan atau bahan yang lain akan dimasukkan di dalam gobek dan ditumbuk untuk dihancurkan. Kemudian ia dikeluarkan dan boleh terus dimakan.

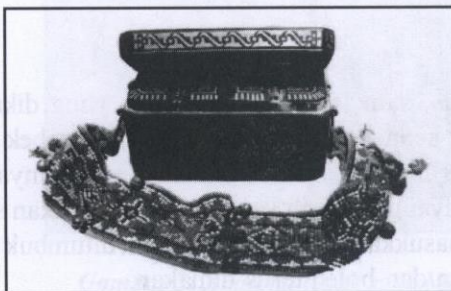
Akhir sekali ialah tepak sirih yang dibalut dengan kain. Tepak sirih ini selalunya dinamakan tepak sirih adat yang digunakan dalam upacara atau majlis penting seperti majlis merisik, meminang atau perkahwinan. Tepak sirih adat mewakili pihak yang bertanya dan ia dibalut seakan-akan hajat atau keinginan pihak yang bertanya iaitu pihak lelaki yang dijaga rapi untuk diberikan kepada pihak perempuan yang layak atau yang dipilih sahaja. Kain yang digunakan untuk membalut tepak sirih juga terdiri daripada kain yang berharga seperti kain songket, kain tenun atau kain lain yang berhias indah. Jika pihak perempuan tidak bersetuju, pemulangan tepak sirih yang dibalut ini merupakan simbolik penolakan risikan atau peminangan secara lembut yang dibuat tanpa perlu menggunakan perkataan yang mungkin akan mengguris perasaan atau memalukan pihak lelaki.

Seni hiasan tepak sirih.

Kedudukan tepak sirih yang penting di dalam budaya kehidupan masyarakat Melayu telah menjadikan tepak sirih sebagai salah satu objek budaya yang turut mendapat perhatian tukang Melayu. Kebanyakan tepak sirih logam yang dihasilkan mempunyai sentuhan seni tampak atau seni visual yang mengandungi motif-motif masyarakat Melayu.

Terdapat beberapa teknik hiasan yang digunakan untuk membuat motif hiasan tepak sirih seperti ukiran, tirsan dan sulaman. Teknik ukiran boleh digunakan di atas kayu manakala bagi logam, teknik ukiran, turisan dan tekan timbul merupakan teknik-teknik yang bersesuaian dengan sifat bahan. Terdapat juga tukang besi yang menggunakan teknik tatahan logam di mana, logam berharga seperti perak ditatah di atas logam aloi yang boleh memberikan dua kesan warna yang berbeza seperti yang dihasilkan oleh masyarakat Melayu di Filipina. Di Filipina, tepak sirihnya akan diperincikan dengan tali berwarna-warna terang yang ditunen dan kadangkala disertakan dengan hiasan loceng.

Selain hiasan di atas logam, sulaman pula sering digunakan di atas tepak kayu yang dibalut dengan tekstil seperti baldi. Teknik hiasan ini dipanggil tekat. Kain yang digunakan untuk membalut tepak sirih kayu ini akan dipotong mengikut setiap saiz sisi tepi tepak sirih serta penutupnya. Ia kemudiannya disulam dan dilekatkan ke tepak sirih satu persatu. Tepak sirih ini sering digunakan oleh masyarakat Melayu di Perak, Semenanjung Malaysia.

Gambar 5: Tepak sirih Filipina yang menggunakan teknik tatahan logam dan tenunan tali sebagai hiasan. MKIM 1998.1.3802.

Motif yang sering digunakan di atas permukaan tepak sirih ialah motif bunga-bunga, awan larat, bentuk geometri dan motif kewilayahan Melayu seperti motif pucuk rebung atau gunung dan swastika atau banji. Tulisan khat sama ada tulisan Jawi ataupun tulisan Arab digunakan untuk menulis nama pemilik dan doa' seperti yang terdapat di atas sebuah tepak sirih yang dipamerkan di Muzium Kuala Kayang, Perlis.

Gambar 6: Tepak sirih yang dihiasi dengan lingkaran tulisan jawi yang terdiri daripada doa'. Muzium Kuala Kayang, Perlis.

Kesimpulan

Kesimpulannya, tepak sirih merupakan satu objek budaya yang amat istimewa di dalam kehidupan masyarakat Melayu tradisional baik dari segi kehidupan harian serta kedudukan yang penting di dalam upacara-upacara dan majlis-majlis rasmi yang diadakan sama ada di kalangan golongan diraja mahupun rakyat jelata. Hubungan antara daun sirih, tepak sirih dan budaya Melayu amat rapat umpama aur dengan tebing di mana sirih bukan sahaja digunakan sebagai kudapan tetapi ia juga digunakan di dalam perubatan malah ia turut diangkat menjadi pembuka adat dan tepak sirih pula dijadikan regalia atau alat kebesaran negeri Melayu yang mempunyai sultan. Adat tradisional yang melibatkan penggunaan tepak sirih sebagai simbol pengenalan, penerimaan, hormat-menghormati dan kemesraan yang telah diwariskan sejak turun temurun seperti yang direkodkan di dalam manuskrip-manuskrip Melayu lama telah semakin lenyap ditelan zaman. Tepak sirih tidak lagi dilihat sebagai satu objek pemilikan penting bukan sahaja kepada individu malah keluarga di dalam masyarakat Melayu. Keindahan falsafah dan seni yang dimiliki oleh tepak sirih kerana kedudukannya perlu direkodkan dan disimpan sebagai satu khazanah budaya masyarakat Melayu yang penting dan penggunaannya di dalam sebarang majlis dan upacara rasmi yang melibatkan budaya Melayu perlu diperkemas dan dijelaskan fungsinya supaya ia tidak dipandang sebagai hiasan biasa yang tidak bermakna oleh generasi muda Melayu.

Rujukan:

- A. Samad Ahmad (ed.). 1979. *Sulalatus Salatin (Sejarah Melayu)*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Abdul Latiff Abu Bakar. 2001. *Adat Melayu Serumpun: Adat Bersendi Syarat & Syarak Bersendi Kitabullah*. Kuala Lumpur: PenerbitanUniversiti Malaya.
- Henri Chambert-Loir & Siti Maryam R. Salahuddin. 1999. *Bo' Sangaji Kai: Catatan Kerajaan Bima, Jakarta: École française d'Extrême-Orient / Yayasan Obor Indonesia: Naskah dan Dokumen Nusantara*.
- Henri Chambert-Loir (ed.). 2004. *Kerajaan Bima dalam sastra dan sejarah*. Jakarta: Kepustakaan Populer Gramedia/École française d'Extrême-Orient.
- Henri Chambert-Loir. 1991. "Malay literature in the 19th century: the Fadli connection" of J.J. Ras & S.O. Robson (eds.), *Variation, transformation and meaning. Studies on Indonesian literatures in honour of A. Teeuw*. Leiden: KITLV Press. 87-114.
- Kalthum Jeran (ed.). 1986. *Hikayat Pahang*. Kuala Lumpur: Fajar Bakti, Siri Sastera Fajar Bakti.
- Kamud Dewan. Edisi keempat. 2007. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Nur Rashidah Hakim, Nursidah Ab Hamid, Fauziah Mat. 2008. *Bahasa Malaysia*.
- Mahyudin Al Mudra. 2007. *Tradisi Bersirih dan Budayanya*. <http://melayuonline.com/ind/culture/dig/1703>. 23 Januari 2014.
- Teuku Iskandar (ed.) 1958. *De Hikajat Atjéh, 's-Gravenhage: Nijhoff. Verhandeligen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land en Volkenkunde*.
- Wahyunah Abd. Gani (ed.). 2004. *Hikayat Nakhoda Muda*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, Siri Warisan Sastera Klasik.